

“ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ”

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΥΛΗΣ

- 1) Το πρόβλημα
- 2) Το έννομο αγαθό ως βάση του αξιόποινου
- 3) Η κοινωνική πραγματικότητα
- 4) Ο ρόλος του Τύπου
- 5) Η λειτουργία του πολιτικού συστήματος
- 6) Η κατάταξη των εννόμων αγαθών
- 7) Το υποκείμενο αξιολόγησης
- 8) Η μέση κοινωνική αντίληψη ως σημείο αναφοράς
- 9) Προβλήματα εντοπισμού της
- 10) Φάσεις αξιολόγησης
- 11) Τρόποι και μέθοδοι αξιολόγησης – ερμηνείας
- 12) Οι “προερμηνευτικές” επιλογές
- 13) Η σχετικότητα της γλώσσας
- 14) Ηθική, δίκαιο και πραγματικότητα
- 15) Ηθική και δικαιοσύνη
- 16) Το πρόβλημα λειτουργίας της δικαιοσύνης
- 17) Προσδιορισμός υποκειμένου και διαδικασίας αξιολόγησης
- 18) Πολιτικό το πρόβλημα
- 19) Σύνταγμα και αξιολόγηση
- 20) Προτάσεις

1. Το πρόβλημα

Με αφορμή το συχνό φαινόμενο των αποσπασματικών επεμβάσεων στον Κώδικα τόσο του ουσιαστικού όσο και του δικονομικού δικαίου, δημιουργούνται μία σειρά ερωτημάτων (ή για την ακρίβεια αυτά επανέρχονται στο προσκήνιο). Ερωτήματα που αφορούν στη σχέση του Ποινικού Δικαίου με την κοινωνική πραγματικότητα τόσο σε επίπεδο “όντος” όσο και σε επίπεδο δέοντος. Σε ποιο βαθμό, με άλλα λόγια, σε ποια έκταση και με πόση επιτυχία το Π.Δ. ανταποκρίνεται στις ανάγκες της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνίας. Ακόμη, ποιος ο διάυλος επικοινωνίας μεταξύ Π.Δ. και πραγματικότητας; Ποιες οι διαδικασίες αξιολόγησης των κοινωνικών φαινομένων;

Κάθε απόπειρα, όμως, κριτικής προσέγγισης του ισχύοντος Π.Δ. προϋποθέτει την οριοθέτηση και τη συνολική αποτίμηση της πραγματικότητας και των προβλημάτων που καλείται να ρυθμίσει. Από την αρχή, λοιπόν, προκύπτει θέμα “αξιολόγησης” και “αντικειμενικής” θεώρησης.

2. Το έννομο αγαθό ως βάση του αξιόποινου

Γίνεται ευρύτερα αποδεκτό ότι οι ρυθμίσεις του Π.Δ. αφορούν στη βουλητική συμπεριφορά των ατόμων, η οποία είναι αντιληπτή με τις αισθήσεις και συνιστά μεταβολή του “εξωτερικού” κόσμου, συνιστά δηλ. πράξη (ενέργεια-παράλειψη ή ανοχή). Η δυσχέρεια εμφανίζεται στη διατύπωση ενός κριτηρίου για την επιλογή εκείνων των πράξεων που ενεργοποιούν ή ενδιαφέρουν το Π.Δ. Με άλλα λόγια, ποιες πράξεις έχουν (ή θα έπρεπε να έχουν ή να μην έχουν) ποινική σημασία.

Ως σταθερό σημείο αναφοράς, ως αποκλειστική βάση του αξιόποινου, όπως παρατηρεί ο Δ. Σπινέλλης¹ έχει υιοθετηθεί – και επικρατήσει – το έννομο αγαθό. Και ως έννομο αγαθό ορίζεται (απλουστεύοντας σχετικά ή ακόμη και παρακάμπτοντας τις απόψεις που

έχουν υποστηριχθεί όπως αναλυτικά τις παραθέτει ο Δ. Σπινέλλης) το κοινωνικό αγαθό που αναγορεύεται σε αξία και προστατεύεται από το Π.Δ. Το έγκλημα, λοιπόν, συνίσταται στην προσβολή ενός εννόμου αγαθού. Πρώτο στάδιο, συνεπώς, στη διαδικασία παραγωγής ενός ποινικού νόμου η καταγραφή της κοινωνικής βούλησης και των κοινωνικών αντιλήψεων που επικρατούν σε συγκεκριμένο ιστορικό τόπο και χρόνο έτσι ώστε να “απομονωθούν” ή να προσδιορισθούν τα κοινωνικά αγαθά που χρήζουν προστασίας.

3.Η κοινωνική πραγματικότητα

Η κοινωνική πραγματικότητα, όμως, πιστή ρήση του Ηράκλειτου είναι ρευστή και εξελισσόμενη. Δεν συνιστά μέγεθος υποκείμενο σε μέτρηση και ενσωματώνει στους κόλπους της συνεχείς διεργασίες και ζυμώσεις με αλυσιδωτές αντιδράσεις. Πρώτη, λοιπόν, δυσχέρεια η αδυναμία ακριβούς εκτίμησης της συνισταμένης κοινωνικής αντίληψης. Και στην υποθετική, όμως, περίπτωση της ευχερούς καταγραφής της μέσης κοινωνικής άποψης ανακύπτει ζήτημα γνησιότητάς της. Η εκάστοτε μέση αντίληψη ανταποκρίνεται στην πραγματική βούληση των πολιτών ή είναι αποτέλεσμα ξένων επιρροών και εξωτερικών επεμβάσεων; Και ο επιθετικός προσδιορισμός “μέση” συνιστά αποτέλεσμα πλειοψηφιών και αριθμητικών πράξεων; Η σύνδεση του Δικαίου με την άρχουσα τάξη και την κοινωνική πραγματικότητα και η διαλεκτική τους σχέση, όπως την αναλύει ο Α. Μάνεσης², δεν αλλοιώνουν τη γνήσια κοινωνική έκφραση δημιουργώντας και επιβάλλοντας πρότυπα συμπεριφοράς; Οι ασκούντες ή κατέχοντες την εξουσία και τους μηχανισμούς ενστάλαξης κυρίαρχης ιδεολογίας δεν φιλτράρουν το γνήσιο κοινωνικό λόγο δίνοντας τον ανάλογο προσανατολισμό στα κοινωνικά ρεύματα;

4.Ο ρόλος του Τύπου

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο τύπος (έντυπος και ηλεκτρονικός), η θεαματική εξάπλωση και ανάπτυξη του οποίου συνετέλεσαν στην αντίστοιχη αλματώδη αύξηση της επιρροής του στους πολίτες-δέκτες^{2α}. Τα συχνότατα ύποπτης προέλευσης και επιδιώξεων κέντρα ελέγχου των μέσων επικοινωνίας δρουν διαμορφωτικά, αναδεικνύοντας ή αντίστροφα αποχαρακτηρίζοντας ένα κοινωνικό αγαθό. Ακόμη και τα κοινωνικά-έννομα αγαθά, η ύπαρξη των οποίων θεωρείται δεδομένη και αυτονόητη για το πολιτιστικό μας επίπεδο, όπως η ανθρώπινη ζωή, αμφισβητούνται και βάλλονται έμμεσα. Η επιχειρούμενη δε προσβολή τους δεν αφορά τον “πυρήνα”, το “κέντρο” του έννομου αγαθού, αυτή δηλ. την ίδια την αναγκαιότητα της ύπαρξής του αλλά πλήττει την “περιφέρειά” του με προφανείς, όμως, συνέπειες στην προοπτική του χρόνου και για τον “πυρήνα”. Η εκδηλούμενη από τον τύπο “συμπάθεια” στους ποινικούς κατάδικους, λόγω των πραγματικά απαράδεκτων συνθηκών κράτησής τους και του αναχρονιστικού σωφρονιστικού μας συστήματος έχει παράλληλα και ανεπιθύμητα αποτελέσματα. Συντελεί στην “ηρωποίηση” τους, αμβλύνει την ευαισθησία των πολιτών, υποβαθμίζει την απαξία της πράξης, χαλαρώνει την κοινωνική αντίδραση και συμβάλλει στην επικράτηση ενός κλίματος συναισθηματικά φορτισμένου, το οποίο παραγκωνίζει τη λογική και οδηγεί σε ακραίες θέσεις.

5.Η λειτουργία του πολιτικού συστήματος

Αυτός δε ο ίδιος ο τρόπος λειτουργίας του πολιτικού μας συστήματος προδιαγράφει τα πλαίσια των αξιολογήσεων. Η ανάγκη προάσπισης ορισμένων ομάδων και συμφερόντων και η αποφυγή σύγκρουσης με την κοινή γνώμη, (τα χαρακτηριστικά της οποίας κάθε

άλλο παρά ως υγιή μπορούν να θεωρηθούν), αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία στήριξης, συντήρησης και αναπαραγωγής του εκάστοτε ισχύοντος συστήματος εξουσίας και χαράσσουν ή ακριβέστερα επιβάλλουν άξονες αξιολόγησης μακριά και πέρα από την ικανοποίηση των πραγματικών κοινωνικών αναγκών. Πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι τυπικά ποιοτικά υφίστανται δύο ειδών αξιολογήσεις: Η γνωστή, καθημερινά επαναλαμβανόμενη, αυτή των πολιτικών με σημείο αναφοράς στενά (κομματικά) συμφέροντα, υποχέριο των παρασκηνιακών σκοπιμοτήτων και συσχετισμών και η κοινωνική με σημείο αναφοράς την ευημερία της κοινωνίας πέρα και έξω από διαχωρισμούς και “επίπεδα” με μοναδικό γνώμονα τον άνθρωπο. Και οι δύο συμμετέχουν ενεργά στο παιχνίδι της εξουσίας και της πολιτικής διότι ουσιαστικά και οι δύο επιλέγουν ή απορρίπτουν, προωθούν ή παραγκωνίζουν και τελικά διαμορφώνουν ισορροπίες. Ο αντίλογος εστιάζεται στο ότι η πρώτη λειτουργεί αποκλειστικά ως διαδικασία εξυπηρέτησης ατομικών συμφερόντων και επιλεγμένων – φίλα προσκείμενων ή απλά συμμάχων – κοινωνικών ομάδων.

Ακόμη και το δημοψήφισμα π.χ. για το επιτρεπτόν ή μη των αμβλώσεων παρά τον φαινομενικά απόλυτο δημοκρατικό χαρακτήρα του, ως άμεση έκφραση του κοινωνικού παλμού συνιστά στην ουσία μια φενάκη. Η ψήφος είναι αποτέλεσμα πολλών παραμέτρων και προϋποθέσεων. Άλλωστε οι πλειοψηφίες αποκτούν νόημα και διάσταση όταν συγκροτούνται από ουσιαστικά ενημερωμένους πολίτες. Η σχετικότητα και η ανάγκη συνεχών αξιολογήσεων είναι προφανείς.

Η ένσταση, λοιπόν, εστιάζεται στο κατά πόσο η αιωρούμενη στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα κοινωνική αντίληψη αντανakλά την πραγματική βούληση των μελών της κοινωνίας. Δεν είναι σπάνια η τακτική να εφευρίσκονται ή να κατασκευάζονται έννομα αγαθά για

λόγους σκοπιμότητας χωρίς να ανταποκρίνεται το περιεχόμενό τους σε κοινωνικές ανάγκες.

6.Η κατάταξη των εννόμων αγαθών

Την επιλογή των κοινωνικών αγαθών που χρήζουν προστασίας ακολουθεί η αξιολόγηση για την κατάταξή τους και το συσχετισμό τους. Και στο δεύτερο αυτό στάδιο της παραγωγής ενός ποινικού νόμου τα προβλήματα που ανακύπτουν είναι πολλά. Ο καθορισμός της προτεραιότητας, το ύφος της παρεχόμενης προστασίας, η μεταξύ τους σχέση αλλά και η τελική διατύπωση των κειμένων στους κώδικες προϋποθέτουν διαδικασία σύνθετων αξιολογήσεων σε συνάρτηση πάντοτε με το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Η προηγούμενη φάση ανάδειξης των κοινωνικών αγαθών και του χαρακτηρισμού τους ως έννομα περιγράφει ως ένα σημείο τους άξονες και τα πλαίσια κίνησης στην τρέχουσα φάση. Το περιεχόμενο των κοινωνικών αγαθών προσδιορίζει και το στόχο ενός Π.Δ. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στη σημασία της καταγραφής των κοινωνικών απόψεων. Το όλο δηλ. φαινόμενο κινείται στην περίμετρο ενός κύκλου με αμφίδρομη κατεύθυνση. Ουσιαστική αφετηρία, λοιπόν, αποτελεί η πρώτη αξιολόγηση-επιλογή των κοινωνικών αγαθών. Η σημασία τους για τη συγκεκριμένη κοινωνία καθορίζει τη σχετική τους αξία και τα ταξινομεί. Συνεπώς η αυτούσια ενσωμάτωση διατάξεων ξένων δικαίων στην Ελληνική δικαϊκή τάξη χωρίς παράλληλη ενδελεχή εξέταση της Ελληνικής πραγματικότητας, έτσι ώστε αυτή (η ενσωμάτωση) να ανταποκρίνεται στις Ελληνικές ανάγκες, δεν συνιστά άριστη επιλογή. Η συγγένεια δικαίου προϋποθέτει συγγένεια αντικειμένου ρύθμισης^{2β}. Ανταποκρίνεται, λοιπόν, η αξιολόγηση που επιχειρεί ο Π.Κ. όπως αυτή εκφράζεται με τη χωροταξική τοποθέτηση των εγκλημάτων στις ανάγκες

της κοινωνίας και αν ανταποκρίνεται συνιστούν αυτές πραγματικές ανάγκες; Η σημασία της ανάδειξης των κοινωνικών αγαθών που θα αναχθούν σε έννομα αγαθά είναι μεγάλη διότι αυτή η επιλογή-αναγωγή λειτουργεί διττά. Αφενός μεν προστατεύει τα συγκεκριμένα αγαθά αφετέρου δε δρα “παιδαγωγικά” δημιουργώντας πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και διαπλάθοντας έμμεσα δικαϊκή συνείδηση στην κοινωνική ολότητα. Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι η διαδικασία σχηματοποίησης ενός αγαθού σε κοινωνικό και στη συνέχεια σε έννομο, όπως και η αντίστροφη πορεία αποχαρακτηρισμού ενός έννομου αγαθού βασίζονται αποκλειστικά σε αξιολογικές κρίσεις.

7.Το υποκείμενο αξιολόγησης

Ποιος, όμως, (ή ποιοι) είναι το ενεργούν πρόσωπο, το υποκείμενο στη διαδικασία αξιολόγησης; Η αόριστη έννοια του “νομοθέτη” και η συχνά επικαλούμενη (υποθετική) “νομοθετική βούληση” σε τι συνίστανται; Τα πλαίσια μέσα στα οποία ο “νομοθέτης” είναι υποχρεωμένος να κινηθεί ποιος τα ορίζει; Από στενά, βέβαια, πολιτειακής πλευράς ο θεσμός της αντιπροσώπευσης, όπως εκφράζεται κατά βάση με το κοινοβούλιο, παρέχει – τυπικά – ικανοποιητική απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα. Όμως, τόσο η σχετικότητα της αντιπροσώπευσης όσο και η διαδικασία της “νομοθέτησης” δεν διασφαλίζουν το ανόθευτο της καταγραφής της κοινωνικής βούλησης. Ειδικότερα, τα νομοσχέδια μετά την πρωτογενή σύλλησή τους (συνήθως στα γραφεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης) αποκτούν σάρκα και οστά μέσα από μία τυποποιημένη και βιομηχανοποιημένη νομοθετική διαδικασία, η λειτουργία της οποίας κάθε άλλο παρά επιτρέπει αισιοδοξία για το είδος των αξιολογήσεων στις οποίες προβαίνει. Και στο σημείο αυτό ανακύπτει και ζήτημα “αξιολόγησης” ή “προσδιορισμού”

της αξιολόγησης. Οι άξονες ευθυγράμμισης των αξιολογήσεων πρέπει να κινούνται αυστηρά στα πλαίσια της υποτιθέμενης μέσης κοινωνικής αντίληψης ή πρέπει να λαμβάνουν υπόψη και άλλες παραμέτρους;

8.Η μέση κοινωνική αντίληψη ως σημείο αναφοράς

Η υιοθέτηση π.χ. “προωθημένων” αποφάσεων (πέρα και έξω από τη μέση κοινωνική αντίληψη) και η εφαρμογή τους συνιστά τακτική ορθή ή αποτελεί υπερκέραση της κοινωνίας; Η χορήγηση π.χ. από τα φαρμακεία των ναρκωτικών ουσιών στους τοξικομανείς έτσι ώστε να εκλείψει το απαράδεκτο φαινόμενο της εμπορίας-εκμετάλλευσης που οδηγεί στην αύξηση της εγκληματικότητας, στην καταρράκωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και στην απώλεια (το κυριότερο) της ζωής νέων ατόμων είναι σίγουρα έξω από την μέση Ελληνική κοινωνική άποψη. Ποια π.χ. τα όρια δράσης των “αντιπροσώπων” στη ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης; Οι καπνιστές και οι υπέρβαροι δεν γίνονται δεκτοί σε ασφαλιστικά ταμεία και αντιμετωπίζουν προβλήματα στην εύρεση εργασία σε ορισμένες Πολιτείες της Αμερικής. Επανέρχονται, λοιπόν, και το ζήτημα του ορίου προσβολής των ατομικών δικαιωμάτων χάριν της κοινωνίας και τίθεται το ερώτημα σε ποιο βαθμό και με ποια κριτήρια το κοινωνικό αγαθό υπερτερεί του ατομικού δικαιώματος ή μήπως το τελευταίο προστατεύεται μέσα από τη γενικότερη προστασία της κοινωνίας;

Ποια η σχέση, λοιπόν, κοινωνικού αγαθού και ατομικής ελευθερίας έκφρασης και κίνησης; Το πρόβλημα εντείνεται σε περιόδους ολοκληρωτικού (πολιτικού και κοινωνικού) γιατί, όπως παρατηρεί και ο Γ.Α. Μαγκάκης³, το Π.Δ. προσφέρεται, από την ίδια τη φύση του ως δραστικό μέσο εξαναγκασμού, σε καταχρήσεις στα χέρια καταπιεστικών μηχανισμών.

Ορθότερο είναι να γίνει δεκτό – παρά τις όποιες σοβαρές αρνητικές συνέπειες – ότι η συνισταμένη κοινωνική άποψη (άλλο θέμα η δυνατότητα ακριβούς προσδιορισμού της) πρέπει να αποτελεί σημείο αναφοράς για κάθε νομική κατασκευή. Όχι μόνο διότι αυτό επιτάσσουν οι αρχές της Δημοκρατίας αλλά και διότι διαφορετικά είναι πολύ εύκολο, και φυσικά πιθανό να οδηγηθούμε σε αυθαίρετους νομικούς συλλογισμούς με έντονο το στοιχείο του υποκειμενισμού και με παραμονεύοντα τον κίνδυνο – κάτω και από τον μανδύα των καλών προθέσεων – των αντιλαϊκών ρυθμίσεων. Ρυθμίσεις που θα ακολουθούν την απαράδεκτη αρχή “πριν από τους πολίτες, χωρίς αυτούς αλλά γι’ αυτούς”.⁴

9. Προβλήματα εντοπισμού της

Το πρόβλημα, όμως, της σύμπλευσης πραγματικότητας και Π.Δ. είναι υπαρκτό και δισεπίλυτο. Ούτε έννοιες όπως “δημόσιο συμφέρον”, “κοινωνική ανάγκη” κλπ. μπορούν να οριοθετήσουν με ακρίβεια (σχετική πάντοτε) την κοινωνική βούληση. Άλλωστε κάθε έννοια είναι και αυτή αντικείμενο χωριστής αξιολόγησης. Μεγαλύτερος είναι ακόμη ο κίνδυνος και στην περίπτωση που δεν έχει αποκρυσταλλωθεί καν η μέση κοινωνική απόφαση (φαινόμενο συχνό) για συγκεκριμένα θέματα. Η προτεινόμενη κατάργηση π.χ. των διατάξεων του Π.Κ. για τη μονομαχία ανταποκρίνεται στην κοινωνική πραγματικότητα; Και εάν η εκτίμηση στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ευχερής λόγω της χρόνιας αχρηστίας των σχετικών διατάξεων, (ελλείπει πραγματικού αντικρύσματος), δεν συμβαίνει το ίδιο π.χ. με το άρθρο 404 που αφορά την τοκογλυφία (η κατάργηση του οποίου έχει επίσης προταθεί). Ζήτημα ακόμη υφίσταται και στην περίπτωση του άρθρου 384α του Π.Κ., που αφορά στην καταστολή φθορών που προκαλούν το κοινό αίσθημα (π.χ. σπάσιμο

πιάτων). Κάθε απόπειρα όμως αποποινικοποίησης διατάξεων οφείλει να λαμβάνει υπόψη της πολλές παραμέτρους. Και αυτό, διότι η απάλειψη ποινικών διατάξεων έχει δύο συνέπειες. Αφενός μεν αφαιρεί το στοιχείο του μεμπτού από τη συγκεκριμένη συμπεριφορά αφετέρου δε αποτελεί “αποχρώσα” ένδειξη για την κατεύθυνση της κοινωνικής αντίληψης και φυσικά συνιστά προηγούμενο για επόμενες τροποποιήσεις. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι ορισμένες φορές η αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων δεν συνδέεται με την παγίωση μιας άλλης κατάστασης αλλά συνιστά φαινόμενο παροδικό. Συνεπώς είναι αναγκαία η εύρεση ενός κριτηρίου, ενός δείκτη για το πότε η χρονική υστέρηση του Δικαίου σε σχέση με την πραγματικότητα έχει υπερβεί κάποια όρια (και ποια) και υπάρχει ανάγκη προσαρμογής του στα νέα δεδομένα (χρονικά πάντα υστερεί το Δίκαιο διότι η πραγματικότητα δεν είναι μέγεθος στατικό σε αντίθεση με τους νόμους – όση δυναμική και αν μεταφέρουν. Άλλωστε είναι δυνατόν – θεωρητικά τουλάχιστον – κατά το χρόνο της πανηγυρικής θέσπισης ενός ποινικού νόμου η συμπεριφορά η οποία προκάλεσε τη γέννησή του είτε να έχει αποβάλλει την απαξία της είτε να μην παρατηρείται καν, αφού κατά βάση προηγείται η πράξη και έπεται η ρύθμιση. Μέχρι, λοιπόν, τη τελική ρύθμιση ο διαδραμών χρόνος είναι ικανός να επιφέρει “πλείστες όσες” κοινωνικές αλλαγές).

Έτσι, όπως αναλυτικά εκθέτει ο Ι. Μανωλεδάκης⁵, η αξία των εννόμων αγαθών είναι σχετικό μέγεθος από κάθε άποψη, ιστορική, νομική αλλά και κοινωνιολογική. Ακόμη και ο διαχωρισμός των εγκλημάτων σε κατ’ έγκληση και σε αυτεπαγγέλτως διωκόμενα γεννά ορισμένες σκέψεις, που ανάγονται σ’ αυτή την ίδια την ιεράρχηση των κοινωνικών αγαθών. Τα εγκλήματα της εξύβρισης και της απλής σωματικής βλάβης έχουν εκτιμηθεί ως στενότερα συνδεόμενα με το πρόσωπο των παθόντων και λιγότερο με το κοινωνικό σύνολο και συνεπώς η ενεργοποίηση του Π.Δ. προϋποθέτει την επιθυμία των

θυμάτων. Αν όμως αυτά, για διάφορους λόγους, δεν προβαίνουν στην αναγκαία έγκληση, ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα είναι σφόδρα πιθανό να “νομιμοποιηθούν” οι αντίστοιχα απαγορευμένες πράξεις και να αποτελούν καθημερινή πρακτική. Παρότι – τυπικά νομικά – “... το αξιόποινο της προηγηθείσης πράξεως δεν θίγεται από την έλλειψη της εγκλήσεως...” διότι “όχι η ύπαρξη του εγκλήματος αλλά η γένεση και εξέλιξη της ποινικής δίκης ως έννομης σχέσεως εξαρτάται εκ της εγκλήσεως...”, οι συνέπειες της μη υποβολής έγκλησης είναι ουσιαστικές διότι για την κοινωνική συνείδηση πολλές φορές αφενός μεν δεν υφίσταται έγκλημα αν δεν υπάρξει δίκη, αφετέρου δε η αποχή των θυμάτων από τη δίωξη των δραστών γεννά ερωτηματικά και υπονοούμενα για πιθανής αποκρυπτόμενη παρασκηνιακή συναλλαγή. Στην περίπτωση αυτή θα γίνεται λόγος για αλλαγή της μέσης κοινωνικής αντίληψης, (και συνεπώς δεν θα υφίσταται πρόβλημα), ή για οπισθοδρόμηση του πολιτιστικού μας επιπέδου με άμεση συνέχεια την ανάγκη διορθωτικής επέμβασης; Ακόμη η συνεχής παραβίαση, (για λόγους “πρακτικούς” ή για άλλους λόγους), ορισμένων δικονομικών διατάξεων δημιουργεί προηγούμενο και εμπεδώνει την ορθότητα της τακτικής. Μεταγενέστερη τροποποίηση των διατάξεων αυτών θα στηριχθεί στην αντίληψη που έχει δημιουργηθεί από την “παράνομη” εφαρμογή τους η οποία έχει “νομιμοποιηθεί”. Κάπου εκεί χάνεται το νήμα της επικοινωνίας του Π.Δ. με την κοινωνική άποψη (και φυσικά δεν αναφερόμαστε σε περιπτώσεις που η δικαστηριακή πρακτική ανακαλύπτει και παρακάμπτει λειτουργικές ατέλειες των νόμων).

10.Φάσεις αξιολόγησης

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι φάσεις (χρονικά) της αξιολόγησης είναι δύο. Η πρώτη αναφέρεται στην αξιολόγηση – εκτίμηση της

πραγματικότητας και στο είδος των ρυθμίσεων που θα (πρέπει να) ισχύσουν. Η δεύτερη αφορά στην αξιολόγηση – εκτίμηση του ήδη θεσπισθέντος νόμου σε σχέση με την ισχύουσα πραγματικότητα. Με πόση δηλ. επιτυχία ανταποκρίνεται το νομοθέτημα στις ανάγκες της ζωής.

11. Τρόποι και μέθοδοι αξιολόγησης – ερμηνείας

Ως στόχος ερμηνείας – αξιολόγησης των νόμων προβάλλει στη δεύτερη φάση η υποτιθέμενη νομοθετική βούληση. Τι ήθελε και σε τι αποσκοπούσε ο νομοθέτης κατά την εισαγωγή της ρύθμισης. Κριτήριο, όμως, μάλλον ασαφές και θολό τόσο διότι η θέση του κάθε ερμηνευτή προσδιορίζεται από το πρίσμα με το οποίο βλέπει τον κόσμο και από το αποτέλεσμα που κάθε φορά επιδιώκει όσο και διότι η κακή διατύπωση, ταξινόμηση και συστηματοποίηση των νόμων δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη νομοθετική βούληση. Η σιωπή π.χ. ενός νομοθετήματος σε συγκεκριμένο θέμα δεν συνεπάγεται, άνευ άλλου τινός, ότι ο νομοθέτης το σκέφθηκε, το ζύγισε και αποφάσισε να μην το περιλάβει στη ρύθμιση. Το πιθανότερο είναι, (για τα Ελληνικά πάντα δεδομένα), ότι ούτε καν το αντιμετώπισε ως υποψία. Και ακόμη περισσότερο και ορθή να είναι η εκτίμηση της νομοθετικής βούλησης δεν σημαίνει ότι αναφέρεται και στο χρόνο ερμηνείας του νόμου, ο οποίος μπορεί να απέχει πολύ από τον χρόνο θέσπισης με ό,τι αυτό συνεπάγεται (νέα δεδομένα κλπ.). Η σχετικότητα της αξιολόγησης προφανής. Άλλωστε πλην όλων των άλλων κάθε νομοθετική ρύθμιση έχει και αντανακλαστικές συνέπειες μη άμεσα επιδιωκόμενες.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι στη δεύτερη φάση ανακύπτει το μεγάλο ζήτημα των μεθόδων προσέγγισης ερμηνείας – αξιολόγησης των νόμων^{6α}. Ως εργαλείο μπορεί να προκριθεί η τελολογική μέθοδος γνωστή

ως θεωρία της στάθμισης των συμφερόντων ή όπως ο Π. Σούρλας αναφέρει “αυτή που συνίσταται στην επιλογή εκείνης από τις εναλλακτικές νοηματικές εξειδικεύεις του νόμου η οποία εναρμονίζεται καλύτερα προς το νομοθετικό σκοπό” και συνεχίζει⁸ “τη σύγκρουση των συμφερόντων επιδιώκει να διευθετήσει ο νόμος προβαίνοντας σε στάθμισή τους. Από την πλευρά του ο νομικός... οφείλει να επαναλάβει τη στάθμιση του νομοθέτη προκειμένου να εντοπίσει το κατά τη νομοθετική επιλογή επικρατέστερο συμφέρον και τον τρόπο προκρίσεώς του από τα άλλα πράγμα που του προσφέρει το κατάλληλο κριτήριο τόσο για την ερμηνεία του νόμου όσο και για την κάλυψη των κενών του δικαίου”. Όμως, το ζητούμενο είναι η στάθμιση, διαδικασία υποκειμενική και άμεσα συναρτώμενη με την επιδίωξη του νομικού-ερμηνευτή. Αν η στάθμιση ήταν μέγεθος σταθερό η όλη συζήτηση αυτόματα έληγε. Όμως, η στάθμιση είναι διαρκής και κατά περιόδους προκρίνονται άλλα αγαθά σε βάρος άλλων. Αναφερόμενος ακόμη ο Π. Σούρλας στην ίδια μέθοδο παρατηρεί⁹ “Αφού.. (ο νομικός) ανεύρει το νομοθετικό σκοπό, οφείλει στη συνέχεια να επιλέξει εκείνη την ερμηνευτική εκδοχή που υπηρετεί καλύτερα από τις άλλες το σκοπό αυτό, πράγμα που του δημιουργεί την υποχρέωση να λάβει υπ’ όψη του τις κοινωνικές συνέπειες της κάθε εκδοχής και να εκτιμήσει θετικά ή αρνητικά με κριτήρια τις νομοθετικές αξιολογήσεις”. Όπως, όμως, προαναφέρθηκε κάθε υποκείμενο αξιολόγησης αφενός μεν δεν καταλήγει στον αυτό σκοπό αφετέρου δε επιλέγει κατά αυθαίρετη βούληση την ερμηνευτική εκδοχή. Όπως, μάλιστα, δέχονται¹⁰ και οι υπερασπιστές της κίνησης του ελεύθερου δικαίου (βλ. Kantorowicz) η ratio legis και το πνεύμα του νόμου δεν είναι τίποτε άλλο “παρά το πνεύμα το οποίο κανείς σύμφωνα με εντελώς προσωπική προτίμηση ευχαρίστως θα επιθυμούσε να δει ότι διέπει το νόμο”. Όπως επισημαίνει και ο Ι. Γεωργάκης¹¹ “το ότι σχετικά με την ακριβή έκταση της επιτρεπόμενης τελεολογικής

ερμηνείας δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν με βεβαιότητα όλα τα προκύπτοντα ερωτήματα είναι γεγονός αναμφισβήτητο, το οποίο ανάγεται άμεσα στις εξωνομικές ρίζες της σχετικής προβληματικής όπου η φιλοσοφία, η γλωσσολογία, η λογική αλλά και άλλες επιστήμες διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο”. Τελικά δηλ. υπάρχουν δύο είδη σκοπών αυτό του νομοθέτη και αυτός του ερμηνευτή. Όπως παρατηρεί η αντικειμενική θεωρία¹² “... το αποτέλεσμα της ερμηνείας ενός και του αυτού νόμου μπορεί να μεταβάλλεται ιστορικά (δηλ. αξιολογικά) στο βαθμό που μεταβάλλονται οι ρυθμιζόμενες κοινωνικές σχέσεις και οι συναφείς κοινωνικές αντιλήψεις... με ενδεχόμενη συνέπεια την αλλοίωση των αρχών της... νομοθεσίας ως σύνολο”. Μετατόπιση δηλ. του βάρους και πάλι στο υποκείμενο της αξιολόγησης. Και φυσικά είναι ορθή η παρατήρηση του Ι. Αραβαντινού¹³ ότι η μέθοδος αυτή “αφήνει πολύ μεγάλα περιθώρια ελευθερίας εκτιμήσεως του ερμηνευτή και επομένως υπερτιμά το ρόλο του δικαστή κατά την πραγμάτωση του ισχύοντος δικαίου”. Άμεση ανάγκη, λοιπόν, διατύπωσης ενός ευρύτερα αποδεκτού κριτηρίου αξιολόγησης, που θα δρα εξισορροπητικά λαμβάνοντας υπόψη όλες τις αναγκαίες παραμέτρους. Πώς, όμως, θα επιλεγούν οι ισορροπίες και με βάση ποια λογική θα θεωρηθεί μία παράμετρος ως αναγκαία;

Ο Κων/νος Τσάτσος¹⁴ σημειώνει ότι “ο σκοπός... δηλαδή το αξιολογικόν κριτήριον της διατάξεως δεν είναι υποκειμενικόν αλλά αντικειμενικόν...”. Θεωρεί δηλ. ως τελικό σκοπό του δικαίου την κοινωνική ελευθερία και από εκεί οικοδομεί. Αλλά αυτό που προκύπτει ως υπεράνω κριτικής ή αξιολόγησης ο σκοπός αυτός; Αν υπήρχε τέτοια σταθερά γενικά αποδεκτή το ζήτημα θα λυνόταν. Άλλωστε η επιλογή αυστηρά πάγιων τυπικών μεθόδων ερμηνείας περικλείει άρνηση εξέλιξης (αποδοχή μόνον των παραδομένων) και αποτρέπει την περαιτέρω διερεύνηση, έρευνα και προσαρμογή και αυτού του ίδιου του Δικαίου.

Και αν η παραπάνω σταθερά θεωρείται ως σημείο αναφοράς, ποιο το νόημα της χθες, σήμερα και αύριο; Η σχετικότητα των εννοιών δεν εξασφαλίζει το περίγραμμα της κοινωνικής ελευθερίας. Κατά περιόδους και συμφέροντα προσδίδεται άλλο νόημα. Ούτε μπορεί να γίνει αποδεκτό Δίκαιο οικοδομημένο πριν από τους πολίτες βάσει αυθαίρετων συλλογισμών περί αιώνιων σκοπών.

12.Οι “προερμηνευτικές” επιλογές

Ουσιαστικά δηλ. σε κάθε αξιολόγηση τίθεται το ζήτημα των “προερμηνευτικών επιλογών”¹⁵ του ερμηνευτή. Τι αποδέχεται και επιλέγει γενικότερα ως άτομο, βάσει ποιων αρχών κινείται στην κοινωνία, τι επιδιώκει και ποιους τρόπους προκρίνει για την τελεσφόρηση των στόχων του. Η σχετικότητα της όλης διαδικασίας είναι “πανταχού παρούσα”.

13.Η σχετικότητα της γλώσσας

Ούτε φυσικά οι λέξεις παρέχουν τα εχέγγυα μιας ασφαλούς αξιολόγησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι πάμπολλες εκφράσεις της καθημερινής ζωής που παρά τη συχνότητα χρησιμοποίησής τους δεν οδηγούν σε σύμπτωση απόψεων για το νόημά τους. Η λέξη π.χ. εκσυγχρονισμός χρησιμοποιείται κατά κόρον από τα πολιτικά κόμματα με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο. Η λέξη εξέλιξη μπορεί ως όρος να είναι κοινά αποδεκτός αλλά ως νόημα αποκτά εύρος εσωτερικής διάστασης ανάλογο με τον ομιλούντα¹⁶. Στα πλαίσια αυτά ούτε ο χαρακτηρισμός μιας άποψης ως προοδευτικής μπορεί να συνεισφέρει. Άλλωστε το νόημα των όρων προοδευτικό και συντηρητικό είναι ασαφές και ρευστό. Για κάποιους είναι προοδευτικό η μετάταξη ορισμένων

πταισματικών παραβάσεων σε παραβάσεις τάξεις του Αστυνομικού Κώδικα. Αντίστοιχα για κάποιους άλλους η μεταφορά αυτή θα λειτουργήσει αρνητικά για το μέσο πολίτη.

14. Ηθική, δίκαιο και πραγματικότητα

Ποια είναι, όμως, ακόμη η σχέση δικαίου, ηθικής και πραγματικότητας, πώς αξιολογούνται τα έννομα αγαθά σε συνάρτηση με τις επικρατούσες ηθικές αρχές; Ό,τι προβλέπεται από το δίκαιο είναι και ηθικό; Ισχύει και το αντίστροφο; Το βέβαιο είναι ότι οι ρυθμίσεις του δικαίου και των νόμων “νομιμοποιούνται” ως ηθικές φέρουν δηλ. την έξωθεν καλή, ηθική μαρτυρία (άσχετα αν ουσιαστικά είναι ηθικές ή αν αντανακλούν τη μέση ηθική αντίληψη). Κριτήριο απόλυτης διάκρισης ή αποδείξεις απόλυτης ταύτισης δικαίου και ηθικής δεν υφίστανται¹⁷. Εκτός των άλλων η καταγραφή της μέσης ηθικής είναι δυσχερής και για τον εξής λόγο: η παραπάνω αναφερόμενη “νομιμοποίηση” των δικαϊκών ρυθμίσεων ως ηθικών οδηγεί στον εθισμό και στην αποδοχή από την κοινωνία των προτεινόμενων, από το εκάστοτε εξουσιαστικό σχήμα, μοντέλων ηθικής. Έτσι η όποια πρωτογενής κοινωνική ηθική αντίληψη νοθεύεται και συνεπώς η εμφανιζόμενη ως τέτοια είναι το προϊόν πολλών επιδράσεων. Πώς, όμως, και γιατί αξιολογούνται έτσι ορισμένες συμπεριφορές; Η συμφωνία¹⁸ βιομηχανιών παραγωγής του ίδιου προϊόντος για να κρατούν τις τιμές τεχνητά σε υψηλά επίπεδα θεωρήθηκε από τους πολίτες σε ποσοστό 87% άξια ποινικών συνεπειών ως ηθικά απαράδεκτη. Το νομικό καθεστώς της χώρας δεν ποινικοποιεί ευθέως αυτή τη συμπεριφορά. Ένα ποσοστό 80% των πολιτών θεωρούν¹⁹ ότι το να δανεισθεί κάποιος ένα ποσό χρημάτων και κατά τη λήξη του δανείου να αρνηθεί να το επιστρέψει συνιστά πράξη αξιόποινη ενώ τυπικά νομικά κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Δεν εναρμονίζεται πάντοτε, λοιπόν, η κοινωνική

άποψη με την επίσημη Πολιτειακή άποψη. Υφίστανται στρεβλώσεις στη διαδικασία της καταγραφής των κοινωνικών απόψεων ή ενεργεί αυθαίρετα η Πολιτεία; Ποια είναι τέλος πάντων τα κριτήρια αξιολόγησης και ποιοι τα υποκείμενά της; Σίγουρα το αφηρημένο πλαίσιο της νομοθετικής λειτουργίας δεν παρέχει τα εχέγγυα διότι οι νόμοι είναι υπόθεση περισσότερων των 300 ανθρώπων.

Ο συμβιβασμός των θυμάτων με το θύτη έναντι αποζημίωσης και παροχής συγγώμης μπορεί από χριστιανική άποψη να συνιστά την τέλεια τακτική, από Πολιτειακή όμως συνεπάγεται και ορισμένες αρνητικές συνέπειες για το δικαιοσύνη οικοδόμημα. Σε τελική ανάλυση τα όρια του ηθικού και του μη ηθικού είναι εντελώς ρευστά. Δεν είναι σπάνια η περίπτωση, το αντίθετο μάλιστα θα έλεγε κανείς, το αυτό πρόσωπο να έχει άλλες αρχές π.χ. ως επαγγελματίας έμπορος και άλλες ως οικογενειάρχης. Η ηθικότητα παρουσιάζει μια ελαστικότητα πολύ μεγαλύτερη από ό,τι θεωρητικά θα ήταν δυνατό. Ούτε συμπίπτει επίσης πάντοτε η ηθικότητα του ατόμου με αυτήν του συνόλου.

Πώς, λοιπόν, αξιολογούνται συγκριτικά τα αγαθά π.χ. της σεξουαλικής ελευθερίας και της προστασίας των ηθών; Γιατί εκτιμάται ότι δεν υφίσταται βιασμός μεταξύ συζύγων; Και ακόμη η ηθική αναφέρεται μόνο σε θέματα που έχουν σχέση με τη γενετήσιο και σεξουαλική ζωή των ατόμων; (όπως κακώς έχει επικρατήσει). Ποια τα όρια ανάμεσα στην αξιόποινη προσβολή της τιμής και της προσωπικότητας των ατόμων και στις δυσμενείς κρίσεις για επιστημονικές, καλλιτεχνικές ή επαγγελματικές εργασίες; Ποια τα όρια δράσης του Τύπου²⁰; Η καθημερινή παρουσίαση από τον Τύπο με πηχάιους τίτλους της σύλληψης ατόμων που κατηγορούνται για διάπραξη αξιόποινων πράξεων, ακόμη και αν ακολουθήσει καταδίκη τους, δε συνιστά προσβολή της τιμής τους; (πόσο μάλλον αν αθωωθούν, αλλά φαίνεται ότι η “ευαισθησία” του Τύπου δεν επιτρέπει την προβολή

της αθώωσης με τους ίδιους πηχάιους τίτλους). Τι επιλέγεται; Ο διασυρμός ενός ατόμου, που υπέπεσε σε κάποιο παράπτωμα, και ο εξευτελισμός του μέσα από κίτρινες σελίδες στο όνομα της “ενημέρωσης” και της “πρόληψης” ή η προσπάθεια επανένταξής του στην κοινωνία με όσο το δυνατόν λιγότερα τραύματα; Ποιος και πότε θα προβεί στις σχετικές αξιολογήσεις;

15. Ηθική και δικαιοσύνη

Αλλά η ηθική δεν εξαντλείται μόνο σε απλές και ορατές σχέσεις. Συναρτάται άμεσα και με τη δικαιοσύνη, η οποία αποτελεί το διάμεσο μεταξύ δικαίου και πραγματικότητας. “Χειρίζεται” το δίκαιο αλλά δημιουργεί και δίκαιο. Τροφοδοτείται από την κοινωνία αλλά και την τροφοδοτεί με ηθικά πρότυπα συμπεριφοράς. Διαδικασία που αρκεί για να κλονίσει ή να εμπεδώσει την εμπιστοσύνη των πολιτών στο θεσμό της δικαιοσύνης²¹. Πώς, λοιπόν, αξιολογείται σήμερα ο τρόπος λειτουργίας της δικαιοσύνης όταν “... ο δικαστής αμφισβητείται καθολικά στις ηθικές του ιδιότητες, στο αδέκαστο και στην ανεξαρτησία...”²² ό,τι “καλύτερο για την καταρράκωση του κύρους της δικαιοσύνης στη συλλογική συνείδηση του λαού, ή όταν “... είναι παγιωμένη σε όλα τα κοινωνικά στρώματα η αντίληψη του επηρεάσιμου της δικαιοσύνης από την οικονομική κατάσταση του κατηγορούμενου...”²³ (πολύ περισσότερο βέβαια προκύπτει το ερώτημα ποιος έχει την τόλμη να προβεί στις σχετικές αξιολογήσεις ενάντια στην επίσημη και σκόπιμη κοινωνική υποκριτική στάση του όλα βάνουν καλώς πλην ελαχίστων – κατά τομέα – εξαιρέσεων).

16. Το πρόβλημα λειτουργίας της δικαιοσύνης

Πρέπει δε να απονέμεται “ουσιαστική” Δικαιοσύνη (ουσιαστική = η ανταποκρινόμενη στο περί δικαίου αίσθημα στη βάση του φταις ή δε φταις, πέρα από την τήρηση δικονομικών ή άλλων προϋποθέσεων) η Δικαιοσύνη σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους και περιορισμούς; (η οποία κατά μία άποψη είναι και η ουσιαστική). Και όσο και αν φαίνεται αυτονόητη η υιοθέτηση της δεύτερης άποψης, δεν συνιστά άνευ άλλου τινός επιλογή χωρίς “παρενέργειες”. Μέσα από τις δαιδαλώδεις και συχνά αντικρουόμενες δικονομικές διατάξεις, κάλλιστα προσφέρεται σε ένα κακόπιστο διάδικο (και βέβαια αυτοί είναι πολλοί), με τη βοήθεια και μιας αντίστοιχης νομικής συμπαράστασης, η δυνατότητα παρέλκυσης της δίκης έως τα ακρότατα όρια της δικονομικής ευχέρειας πράγμα που συνιστά ουσιαστικά μη απονομή Δικαιοσύνης. Εδώ δεν πρέπει να διαφεύγει το εξής: ο σκοπός πολλών δικονομικών αλλά και ουσιαστικών διατάξεων κάθε άλλο παρά προφανής είναι στα μάτια του μέσου πολίτη. Πριν καν, λοιπόν, λειτουργήσει η διαδικασία απονομής της Δικαιοσύνης η καχυποψία είναι αιωρούμενη στην ατμόσφαιρα. Όταν, λοιπόν, υπάρξουν και νοσηρά φαινόμενα (πολλά ή λίγα) η αρχική καχυποψία των πολιτών μετατρέπεται σε δυσπιστία και έντονη αμφισβήτηση στρεφόμενη κατά του δικαίου και της Δικαιοσύνης.

Προβάλλει τότε ως άμεση κοινωνική απαίτηση η ανάγκη απλοποίησης των δικονομικών διαδικασιών για άμεση, αποτελεσματική και “ουσιαστική” δικαιοσύνη. Είναι, όμως, εφικτό αυτό χωρίς παράλληλα να θιγούν οι διασφαλιστικές των δικαιωμάτων του πολίτη διατάξεις; Ποια “πραγματικότητα”, λοιπόν, επιλέγεται ως σημείο αναφοράς για την επιβολή του Δικαίου; Και μπορεί μεν οι δικονομικές διατάξεις να επιδιώκουν την “ισο-ποίηση” όλων των πολιτών ενώπιον της Θέμιδας, η μέση όμως κοινωνική απόφαση κάθε άλλο παρά πιστεύει ότι όλοι είναι ίσοι. Τι σημαίνει, λοιπόν, ισότητα; Πώς αξιολογείται η αφηρημένη αυτή έννοια; Ο επώνυμος και πλούσιος έχει τις ίδιες

δυνατότητες και την ίδια αντιμετώπιση με τον ανώνυμο και φτωχό; Οι εμπειρίες του μέσου πολίτη είναι ικανές να αποδείξουν το αντίθετο.

Στα πλαίσια αυτά προκύπτει το ερώτημα ποια επίδραση έχει στην κοινωνική συνείδηση π.χ. ο χρόνος απονομής της Δικαιοσύνης. Η καθυστέρηση των δικαστικών διαδικασιών και ενεργειών δεν υποσκάπτει το κύρος και την αυθεντία της Δικαιοσύνης και δεν συντελεί στην επικράτηση ενός κλίματος αμφιβολία και υπονοούμενων; Αυτό π.χ. που λέγεται για τις αναβολές δεν είναι καθόλου ανώδυνο ότι δηλ. αποτελούν σχηματοποιημένες δικονομικές δυνατότητες για τη “σωτηρία” μεγάλωσχημων διαδίκων. Μήπως, λοιπόν – όσο και αν ακούγεται περίεργο – η Δικαιοσύνη δεν πρέπει να είναι τυφλή; Διότι αν και τυφλή της προσάπτεται η κατηγορία ότι τελικά έχει αναπτύξει μία ιδιαίτερη ακουστική ικανότητα σε μεταλλικούς ή μη ήχους. (Τουλάχιστον έτσι γίνεται δεκτό από τη συνείδηση του μέσου πολίτη – όπως προκύπτει και από την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. – βλ. υποσημ. 23 – και φυσικά από τις στήλες των εφημερίδων, όπου καταγράφονται και οι απόψεις των πολιτειακών φορέων της χώρας όπως του Προέδρου της Δημοκρατίας “οι θεσμοί της δικαιοσύνης στη χώρα μας διέρχονται περίοδο δοκιμασίας” εφημ. 25.6.92. Μία άποψη που τροφοδοτείται και από το τελευταίο πόρισμα Φλούδα για ορισμένους επίορκους Δικαστικούς. Και φυσικά πρέπει να τονισθεί ότι και ο ελάχιστος βαθμός διαφθοράς στους χώρους της Δικαιοσύνης στα όμματα της κοινωνικής κριτικής αποκτά άλλες διαστάσεις διότι ο θεσμός της Δικαιοσύνης είναι το πρώτο και το τελευταίο καταφύγιο του πολίτη – ψυχολογικά αλλά και πρακτικά – ιδιαίτερα στην Ελλάδα).

Μήπως, λοιπόν, όλες οι αξιολογήσεις στη διαδικασία θέσπισης και απονομής του Δικαίου ευθυγραμμίζονται με τη λογική της σκοπιμότητας που διέπει τη λειτουργία της Πολιτείας; Το ύψος των ποινών δεν έχει αποσαφηνισθεί με ακρίβεια πώς λειτουργεί στη διαμόρφωση της

κοινωνικής αντίληψης για το έγκλημα. Η αποφυλάκιση βαρυποινιτών κρατούμενων, για λόγους εξόφθαλμα εισπρακτικούς και ελλείψεως χώρων, δεν υποβαθμίζει στην προοπτική του χρόνου την απαξία της πράξης που επέσυρε τη συγκεκριμένη βαρεία ποινή; Αντίστροφα η ποινικοποίηση άλλων μορφών συμπεριφοράς, στις οποίες θα αρκούσε μία διοικητική ποινή κλονίζει την εμπιστοσύνη των πολιτών και επιφέρει σύγχυση σχετικά με τους στόχους του Π.Δ. Ποια τα κριτήρια, όμως, μετάταξης (“αναβάθμισης” ή υποβάθμισης) των εγκλημάτων; Το βέβαιο πάντως είναι ότι οι μεμονωμένες επεμβάσεις και οι αποσπασματικές τροποποιήσεις, (και οι τροποποιήσεις των τροποποιήσεων), διασπούν τον (όποιο) ιδεολογικό προσανατολισμό του Δικαίου, επιτρέπουν την εισδοχή διατάξεων “σκόπιμων”, αναχρονιστικών, αντικρουόμενων με τις ήδη υπάρχουσες και επιτείνουν την αναμονή (και συνεπώς την αβεβαιότητα) για μία νέα εκ βάθρων σύνταξη των κωδίκων και κλονίζουν την αναγκαία ασφάλεια του Δικαίου.

Η βεβαιότητα και η αυστηρότητα των ποινών σίγουρα επιδρούν στη διαμόρφωση του κοινωνικού φρονήματος αλλά η μεταξύ τους σχέση και ο βαθμός της επίδρασης που ασκούν ανήκουν ακόμη στο πεδίο της έρευνας²⁴. Στο ίδιο πεδίο ανήκουν μια σειρά άλλων “γεγονότων”, όπως π.χ. οι συχνοί βίαιοι θάνατοι. Η εξοικείωση του ανθρώπου με τα τροχαία – εργατικά δυστυχήματα (ή ατυχήματα), τους φόνους κλπ. δεν χαλαρώνει την ευαισθησία του και τη στάση του απέναντι π.χ. στο έγκλημα της ανθρωποκτονίας;

17. Προσδιορισμός υποκειμένου και διαδικασίας αξιολόγησης

Συνεπώς ακόμη και αν είχε προσδιορισθεί-επιλεγεί ένα ευρύτατα αποδεκτό και φερέγγυο υποκείμενο αξιολόγησης των κοινωνικών αναγκών που χρήζουν προστασίας θα ήταν πολύ δύσκολο να τυποποιηθεί

μια ασφαλής διαδικασία καταγραφής όλων των παραμέτρων και των αντιδράσεων (άμεσων ή έμμεσων). Η δυσχέρεια προκύπτει λόγω των συνεχών αλληλεπιδράσεων και εμπλεκόμενων παραγόντων, της ανατροφοδότησης στη διαδικασία διαμόρφωσης και αποκρυστάλλωσης της κοινωνικής αντίληψης και της σχετικότητας (όχι μόνο χρονικής) όλων των συντελεστών. Δείκτες σταθεροί και αμετάβλητοι δεν υφίστανται στη διαδικασία της αξιολόγησης. Και τελικά έχουμε μία πραγματικότητα αυτή που είναι αποτέλεσμα όλων των επεμβάσεων και επιρροών ή και μία δεύτερη τη γνήσια και απόλυτα καθαρή; Σίγουρα πάντως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την κοινωνική ζύμωση και να απαιτούμε κοινωνική πραγματικότητα σε απόλυτες μαθηματικές τιμές. Ποιο, όμως, το κριτήριο διάκρισης των θεμιτών και αθέμιτων επεμβάσεων στην κοινωνική ροή και αντίληψη;

18. Πολιτικό το πρόβλημα

Και στο σημείο αυτό προβάλλει εντονότερα η σχέση πολιτικής (με την ευρεία έννοια) θεσμών και Δικαίου. Αποδεχόμενοι τον ορισμό του Δικαίου ως έκφραση της ιθύνουσας βούλησης και πνευματικό παράγωγο της άρχουσας τάξης καταλήγουμε σε συμπεράσματα κάθε άλλο παρά ενθαρρυντικά. Ανταποκρινόμενο το δίκαιο στα συμφέροντα της οικονομικά κυρίαρχης τάξης της επιτρέπει να καταστεί και πολιτικά κυρίαρχη. Η “εξουσία” αυτή της παρέχει τη δυνατότητα να προβαίνει σε αξιολογήσεις σύμφωνες με τους στόχους και τις επιδιώξεις της. Και αν το προηγούμενο επιχείρημα δεν είναι απόλυτης εφαρμογής η σχετικότητά του και μόνο αρκεί για την επισήμανση του προβλήματος. Ενός προβλήματος που ξεφεύγει μέσα από τα στενά νομικά πλαίσια και προσλαμβάνει το χαρακτηρισμό του “πολιτικού”. (Άλλωστε η παλαιότερα υποστηριζόμενη άποψη²⁵ ότι “η νομική επιστήμη είναι

καθαρά επιστήμη” δηλ. “αμέτοχος της πορείας των διαδικασιών και των κανόνων του κοινωνικο-οικονομικού και πολιτικού γίνεσθαι, εμφανιζόμενη ως αυτάρκης εν τη ερμηνεία του αντικειμένου της (νόμων)” είναι λογικά και ιστορικά ανεπείστη²⁶ και ηθικά απαράδεκτη. Η “απολιτικότητα” αυτή, που προβάλλεται από ορισμένες πλευρές, αποτελεί τελικά πολιτική επιλογή και θέση η οποία όπως προσφυώς παρατηρεί ο Α. Μάνεσης²⁷ “... απλώς δεν λέει το όνομά της”).

Όπως προαναφέρθηκε και στην παράγραφο 7, από στενά πολιτειακής πλευράς ο θεσμός της αντιπροσώπευσης (π.χ. κοινοβούλιο) μετριάξει την ένταση του προβλήματος και παρέχει σε ορισμένα όργανα τη δυνατότητα λήψης συγκεκριμένων αποφάσεων και θέσπισης συγκεκριμένων νόμων. Το ερώτημα είναι, όμως, πόσο αυτοί εκφράζουν τους αντιπροσωπευόμενους, τους πολίτες; Και στο ερώτημα αυτό μας οδηγεί ο μικρός βαθμός κοινωνικότητας των νόμων²⁸.

19.Σύνταγμα και αξιολόγηση

Ας ξεκαθαρισθεί αυτό: σκοπός του σημειώματος είναι η κατάδειξη της σχετικότητας²⁹, την οποία, λίγο ως πολύ, αρκετοί από τους περί τη θέμιδα παραβλέπουν. Τίποτε δεν είναι αυτονόητο, καθολικής ισχύος και απόλυτης εφαρμογής (ιδιαίτερα στο Ποινικό δίκαιο). Ούτε επειδή το Σύνταγμα δεν προβλέπει ή προβλέπει κάποια ρύθμιση, η τελευταία τίθεται στο απυρόβλητο. Απλά το Σύνταγμα αποτελεί σημείο αναφοράς (αυξημένου κύρους) τόσο για τη λειτουργία της Πολιτείας όσο και για την κοινωνική συμβίωση. Τίποτε παραπάνω ή παρακάτω. Πρόκειται περί νόμου θεμελιώδους μεν, νόμου δε. Και οι νόμοι δημιουργούνται για τους ανθρώπους. Όχι το αντίστροφο. Όλα υπόκεινται σε κριτική, σε αναθεώρηση, σε συμπλήρωση, με μία λέξη σε αξιολόγηση³⁰. Το ότι ο α΄

νόμος είναι συνταγματικός δεν συνεπάγεται ότι είναι και ηθικός ή ανταποκρίνεται στη κοινωνική αναγκαιότητα³¹.

20.Προτάσεις

Είναι σαφές ότι λύση άμεση και ικανοποιητική δεν διαλαμβάνεται στα πλαίσια αυτών των γραμμών. Το μόνο που θα μπορούσε να γίνει είναι να αυξηθεί ο βαθμός της κοινωνικότητας των νόμων. Προς αυτή την κατεύθυνση διατυπώνονται παρακάτω κάποιες προτάσεις (παρά τις όποιες αδυναμίες τους).

Η ισότιμη συμμετοχή στις νομοπαρασκευαστικές επιτροπές όλων των κοινωνικών, επαγγελματικών και πολιτικών φορέων θα διασφάλιζε μια ευρύτερη αντιπροσωπευτικότητα και αντίστοιχα (σχετικά πάντοτε) ευρύτερη αποδοχή στα προτεινόμενα νομοσχέδια. (Αν και η πλημμελής λειτουργία του πολιτεύματος και των θεσμών, ως αντανάκλαση της βαθιάς κοινωνικής κρίσης που διέρχεται η χώρα μας – για λόγους ιστορικούς, πολιτικούς κλπ. – αλλά και η σχετικότητα της ίδιας της αντιπροσώπευσης δυσχεραίνουν την επίτευξη μιας ισορροπίας και τη διατύπωση μιας κοινής άποψης στους βασικούς κανόνες). Η συμμετοχή των νομικών στις διαδικασίες αυτές (της παραγωγής δηλ. των νόμων) – αν και αυτονόητη – δεν είναι άμοιρη ευθυνών. Είτε διότι οι άλλοι θεωρούν ως αποκλειστικό δικαίωμα του νομικού κόσμου την ενασχόληση με τα θέματα αυτά και συνεπώς το προβάδισμα άτυπα αλλά ουσιαστικά περιέχεται στους ειδήμονες είτε διότι οι τελευταίοι αποδεχόμενοι το ρόλο αυτό λειτουργούν σε επίπεδο στενά νομικό, σε επίπεδο τεχνικό περισσότερο παρά κοινωνικό. Ρυθμίζοντας όμως την κοινωνική συμβίωση σε τεχνικό μόνο πλαίσιο πράξης-ποινης χωρίς παράλληλη κοινή δράση και άλλων παραγόντων (π.χ. της παιδείας) το αποτέλεσμα θα είναι πενιχρό. Πρέπει να καταστεί σαφές ότι η όλη

διαδικασία αποτελεί πολιτική πράξη και εντάσσεται στα πλαίσια των γενικότερων επιδιώξεων της κοινωνίας 32/33. Οι βασικές αρχές του Π.Δ. προδιαγράφουν, ως ένα σημείο και τη μελλοντική πορεία των κοινωνικών ρευμάτων. Η υποχρεωτική – θεσμοθετημένη – ισότιμη συμμετοχή του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών και της Πανεπιστημιακής Κοινότητας και η υποχρεωτική εφαρμογή των επιστημονικών ερευνών και πορισμάτων και θα καθιστούσε ευχερέστερη τη νομοθετική προσαρμογή στις ανάγκες της κοινωνικής πραγματικότητας. Και φυσικά είναι άμεση ανάγκη να καθιερωθεί ως βασικό μάθημα στις Νομικές Σχολές η Νομοθετική και Νομολογιακή κριτική.

Εδώ, βέβαια, επανέρχεται ένα άλλο ζήτημα. Οι νομικοί³⁴ “νομιμοποιούνται” να προτείνουν (και αντίστοιχα το κοινοβούλιο να ψηφίζει νόμους “προωθημένους” ή “προοδευτικούς” (κατά την τρέχουσα ορολογία – αν και η μέση κοινωνική αντίληψη, η οποία πάντοτε είναι συγκρατημένη και επιφυλακτική;

Η υιοθέτηση της πρώτης άποψης, παρά τα *prima facie* θετικά αποτελέσματα που συνεπάγεται για τους πολίτες, ενέχει και προφανείς κινδύνους για την κοινωνία ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικής ανωμαλίας. Η τακτική αυτή επιτρέπει τη ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης χωρίς την ουσιαστική συμμετοχή των άμεσα ενδιαφερόμενων, των πολιτών. Η δεύτερη άποψη εμφανίζεται ως πιο δίκαιη πλην όμως συντηρεί την προσήλωση σε παρωχημένα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και αποτρέπει την κοινωνική εξέλιξη.

Η χριστιανική προτροπή της Εγρήγορσης αρκεί για ακροτελεύτια πρόταση δράσης όλων μας.

Θρασύβουλος Θ. Κονταξής

Δικηγόρος Δ.Ν.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Ποινικά Χρονικά ΚΑ (1971) σελ. 726 και 801*
2. *“Συνταγματικό Δίκαιο” εκδόσεις Σάκκουλα 1980*
- 2α. *για τη διάθλαση και τη παραμόρφωση των μηνυμάτων του Ποινικού Δικαίου προς τον πολίτη μέσω του Τύπου βλ. την έρευνα σε 8 ημερήσιες εφημερίδες του Ν. Παρασκευόπουλου – Ε. Γρηγοριάδου – Ε. Κώη “Η παρουσίαση του ποινικού φαινομένου από τον τύπο – απεικόνιση ή παραμόρφωση;” περιοδικό “Δίκαιο και πολιτική” τεύχος 17-18 εκδόσεις ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ σελ. 117. Για το ίδιο θέμα βλ. γενικότερα “Τύπος και Δίκαιο” του Α. Κονταξή εκδόσεις Αφοί Σάκκουλα 1989 σελ. 486 επομ.*
- 2β. *Βλ. και Ποινικό Δίκαιο Ι. Γεωργάκη εκδόσεις Α. Σάκκουλα 1991 σελ. 47 για την αναγκαιότητα εθνικού χαρακτήρα και εντόπιας σφραγίδας (κατά την κλασική έκφραση του Liszt) όπου το “ζωντανό” απορρέει από την εθνική ιδιοτυπία.*
3. *“Ποινικό Δίκαιο”, Γενικό Μέρος, εκδόσεις Παπαζήση 1981*
4. *Βλ. και “Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις” Γ. Μιχαηλίδου – Νουάρου, εκδόσεις Παπαζήση, 1972, σελ. 179-180 όπου ο συγγραφέας θεωρεί ότι η διαμόρφωση των νόμων πρέπει να συνάδει με τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις.*
5. *“Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας” εκδόσεις Σάκκουλα 1980.*
6. *Βλ. “Νομική φύση της εγκλήσεως και οι εντεύθεν συνέπειες” του Α. Κονταξή, Ποινικά Χρονικά ΜΑ (1991) σελ. 792 και 796.*
- 6α. *Για το θέμα αυτό βλ. την εκτενή εργασία του Δ. Βαρβιτσιώτη στο περιοδικό “Δίκαιο και πολιτική” τεύχος 19-20, εκδόσεις ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ σελ. 91 “Εισαγωγή στο νομικό σχετικισμό – νομική σοφιστική ή νομική ρητορική”.*
7. *Π. Σούρλα “Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων” εκδόσεις Α. Σάκκουλα 1989, σελ. 45. Βλ. επίσης Α. Μάνεση “Συνταγματικό Δίκαιο” εκδόσεις Σάκκουλα, 1980, σελ. 194 “Πάντως η ποικιλία των μεθόδων ερμηνείας, η υιοθέτηση ή απόρριψη ορισμένων από αυτές, καθώς και η παραλλάσσουσα προτεραιότητα με την οποία χρησιμοποιούνται προδίδει την υπάρχουσα στην επιστημονική θεωρία διάσταση απόψεων ως υπάρχουσα στην επιστημονική θεωρία διάσταση*

απόψεων ως προς την αποστολή της ερμηνείας και τους επιδιωκόμενους απώτερους στόχους της”.

8. σελ. 46 Π. Σούρλα “Η διαπλοκή”
9. σελ. 47 Π. Σούρλα “Η διαπλοκή”
10. σελ. 58 Π. Σούρλα “Η διαπλοκή”
11. “Ποινικό Δίκαιο” Ι. Γεωργάκη σελ. 169 και 174.
12. σελ. 53 Π. Σούρλα “Η διαπλοκή”
13. Ι. Αραβαντινού “Εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου” εκδόσεις Α. Σάκκουλα 1978, σελ. 139
14. στο βιβλίο του “Το πρόβλημα της ερμηνείας του Δικαίου” εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1978 σελ. 79 (β’ έκδοση)
15. Για τον όρο αυτό με διαφορετικό σχετικό νόημα βλ. περιοδικό “ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ” έτος ΙΖ (1991) τεύχη 2-3, σελ. 201 και 208 την εργασία του Γ. Παπαδημητρίου “Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος”. Όπως παρατηρεί και ο Χ. Τζωρτζόπουλος “Εγχειρίδιον του Ουσιαστικού Ποινικού δικαίου” Τόμος Α, Γενικό Μέρος, 1936, σελ. 178 “Περί ουδενός νομοθέτου δύναται να είπη ο ερμηνευτή ότι δεν θέλει να είναι δίκαιος νομοθέτης. Αλλά τις κατείδε το δίκαιον αυτό καθ’ αυτό; Ουδείς! Διότι η ιδέα είναι αθέατος και απρόσιτος, μετατιθεμένη αιωνίως προς τα άνω δια τον διώκοντα και πλησιάζοντα αυτήν”.
16. Βλ. σχετικά “Κυβερνητική και κοινωνία” του Ν. WIENER, εκδόσεις Παπαζήση, 1970, σελ. 49 “Ο Μηχανισμός και η ιστορία της γλώσσας”.
17. Βλ. Ι. Αραβαντινού “Εισαγωγή στην επιστήμη του Δικαίου”, σελ. 38 επομ.
18. Ε.Κ.Κ.Ε. “Απονομή της Ποινικής Δικαιοσύνης στην Ελλάδα” 1983, υπεύθυνος έρευνας Η. Δασκαλάκης, σελ. 261.
19. Βλ. Ε.Κ.Κ.Ε. σελ. 248
20. Βλ. και απόφαση Εφετείου Αθηνών 4054/1992 Ποινικά Χρονικά ΜΒ (1992) σελ. 302 και τις παρατηρήσεις του Δ. Σπινέλλη
21. Βλ. σχετικά “Κυβερνητική και κοινωνία” του Ν. WIENER, σελ. 75, “Νόμος και επικοινωνία”. Βλ. ακόμη Γιάννη Πανούση “Το ζητούμενο στην εγκληματολογία” εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1988, σελ. 319 όπου χαρακτηρίζει την όλη διαδικασία απονομής δικαιοσύνης ως πολιτική πράξη διότι εμπεριέχει την επιλογή ενός τύπου κοινωνίας και συνεπώς ότι το πρόβλημα της δικαιοσύνης δεν είναι νομικό αλλά πολιτικό.

22. *Βλ. Ε.Κ.Κ.Ε. σελ. 162*
23. *Βλ. Ε.Κ.Κ.Ε. σελ. 179. Για όλα αυτά βλ. ακόμη “7 θέσεις για το δίκαιο και τη δικαιοσύνη” Ι. Μανωλεδάκη, εκδόσεις Α. Σάκκουλα 1992, σελ. 79 και 89 για την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και για την πολιτική εξάρτηση του δικαστή. Τέλος, για το μερίδιο και τη βαρεία ευθύνη των δικαστών στην απομυθοποίηση της δικαιοσύνης με συγκεκριμένα παραδείγματα βλ. Β. Ρώττη “Η κρίση της δικαιοσύνης”. Σύμμεικτα προς τιμήν Φαίδωνος Βελγερή, τόμος Β΄, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1988, σελ. 111 επομ.*
24. *Βλ. τη Μελέτη της Κ.Α. Σπινέλλη στα Ποινικά Χρονικά ΚΘ (1979) σελ. 321-336 “Εκφοβισμός: Μύθος και πραγματικότητα;”*
25. *Αρμενόπουλος 1981, σελ. 1047, Βούλευμα Συμβ. Πλημ. Θεσ/νίκης 969/1981*
26. *Για την αναμφισβήτητη κοινωνικότητα της Νομικής επιστήμης βλ. το βιβλίο του Π. Σάκκουλα “Νομοθετική θεωρία και Νομική επιστήμη” εκδόσεις Σάκκουλα 1981, σελ. 12*
27. *“Συνταγματική θεωρία και πράξη” εκδόσεις Σάκκουλα, 1980, σελ. 744*
28. *Βλ. “Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις” Γ. Μιχαηλίδου – Νουάρου, σελ. 71: βαθμός κοινωνικότητας του νόμου = βαθμός αποδοχής του από την κοινωνία.*
29. *Το υπό συζήτηση θέμα είναι σοβαρό με τεράστιες διαστάσεις πράγμα που σημαίνει ότι προσφέρεται για ουσιαστικότερες και εκτενέστερες προσεγγίσεις. Η παρούσα μελέτη δεν φιλοδοξεί να παράσχει μία πλήρη κάλυψη. Αρκείται στον εντοπισμό ορισμένων (ελάχιστων) σημείων για τη στήριξη της άποψης του υπογράφοντος*
30. *“Πολλοί κανόνες του Συντάγματος συμβαίνει άλλωστε να επιδέχονται, η τάση κάθε πλευράς να ερμηνεύει διασταλτικά τις διατάξεις που την ευνοούν και συσταλτικά εκείνες που είναι δυσμενείς γι’ αυτή και ευμενείς για τους αντιπάλους της. Έτσι εξηγείται και η γενικότερη τάση να θεωρεί καθένας αντισυνταγματικό ό,τι απλώς δεν τον συμφέρει!” Α. Μάνεση “Συνταγματικό Δίκαιο” σελ. 172*
31. *Η διάσταση μεταξύ δικαίου και πραγματικότητας μπορεί να είναι είτε αρχική είτε επιγενόμενη, βλ. Α. Μάνεση “Συνταγματικό Δίκαιο” σελ. 179. Βλ. ακόμη στην ίδια σελίδα για τη σχέση του Συντάγματος με την πραγματικότητα και το ρόλο του πρώτου στη διαμόρφωση της δεύτερης.*

32. *Για το ότι η επιλογή – αξιολόγηση είναι πολιτική πράξη βλ. “7 θέσεις για το δίκαιο και τη δικαιοσύνη” Ι. Μανωλεδάκη σελ. 45*
33. *Βλ. “Μνήμη” Η. Γάφου – Ν. Χωραφά – Κ. Γαρδίκας σελ. 209 (Β΄ τόμος) “Ο ρόλος των ποινικών επιστημών στον κοινωνικό μετασχηματισμό” του Γ. Πανούση, σελ. 212 “ο ρόλος του ποινικού νομοθέτη είναι να εντοπίσει ποια εγκλήματα δεν αντιμετωπίζονται με κυρώσεις αλλά απαιτούν ουσιαστικές κοινωνικές αλλαγές καθώς και ποια εγκλήματα πρέπει να προληφθούν από τους θεσμούς κοινωνικοποίησης (σχολείο, κοινότητα κλπ.) και να μην παραπεμφθούν στον ποινικό μηχανισμό. Το ποινικό δίκαιο δεν πρέπει να αρκείται στο να τιμωρεί αλλά να μεταβληθεί σε ένα σύστημα κοινωνικής ηθικής και δικαιοσύνης όπου θα επισημαίνονται οι θεμελιακές αξίες σύμφωνα με τις οποίες συμβιώνουν οι πολίτες. Η αντίδραση του νομικού δικαίου στην παραβίαση των αξιών αυτών θα είναι το *ultimum refugium* και όχι η πρωταρχική λειτουργία”.*
34. *Βλ. “Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις” Γ. Μηχαηλίδου – Νουάρου σελ. 82-87 για την αυξημένη ευθύνη και τον ρόλο των νομικών στη διαδικασία αξιολόγησης.*